Maastricht University

In materie van appellatiën: Hoger beroep te Maastricht in de 16de-18de eeuw

Citation for published version (APA):

Gehlen, A. F. (1998). *In materie van appellatiën: Hoger beroep te Maastricht in de 16de-18de eeuw: Afscheidscollege door Prof. Mr. A. FL. Gehlen*. (1 ed.) Universiteit Maastricht.

Document status and date:
Published: 30/10/1998

Document Version:
Accepted author manuscript (Peer reviewed / editorial board version)

Please check the document version of this publication:

• A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
• The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
• The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

Link to publication

General rights
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the “Taverne” license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

Download date: 25 Apr. 2024

IN MATERIE VAN APPELLATIËN

Hoger beroep te Maastricht in de 16de – 18de eeuw

Afscheidscollege

gehouden op 30 oktober 1998

bij het neerleggen van het ambt van
bijzonder hoogleraar in de rechtsgeschiedenis
van de Limburgse territoria

aan de Universiteit Maastricht

door

PROF. MR. A. FL. GEHLEN

Maastricht 1998

Mijnheer de rector,

Zeer geachte toehoorders.

Ius Imperii et quod usitatum fuit Traiecti,
servatur a iudicibus.
(Charles de Méan, Observatio 341, 4)

Inleiding

Een van de kenmerken in ons huidig procesrechtelijk systeem is het beginsel van rechtspraak in twee instanties. Een partij die door een rechter in het ongelijk gesteld of veroordeeld is, moet de mogelijkheid hebben tegen het vonnis op te komen en de uitspraak door een hiërarchisch hoger geplaatste rechter te doen vernietigen of wijzigen, als daarvoor ten minste goede gronden zijn. De billijkheid gebiedt dat na beëindiging van een proces in eerste instantie de zaak in haar volle omvang opnieuw onderzocht en berecht moet kunnen worden. Het onderzoek van de rechter in hoger beroep strekt zich dan ook tot de feiten uit, evenals bij de processuele gang van zaken in eerste instantie.[1]

De mogelijkheid van hoger beroep zoals wij die vandaag de dag kennen, is voor wat onze Lage Landen aangaat een verworvenheid die dateert van omstreeks het midden van de vijftiende eeuw, zij het dat het verschijnsel gedurende eeuwen beperkt bleef tot hoger beroep in civielrechtelijke zaken.[2] Tot op het einde van de achttiende eeuw was appel in strafzaken immers in beginsel uitgesloten.

---

[1] Vgl. R. van Boneval Faure, *Het Nederlandsche Burgerlijk Procesrecht* (1e Deel, 3de druk, Leiden 1893) 117 en 127-129; W. Hugenholtz – W.H.Heemskerk, *Hoofdlijnen van Nederlands Burgerlijk Procesrecht* (17de druk, Utrecht 1994), 13.
[2] Vgl. R.C. van Caenegem, History of European Civil Procedure (in: *International Encyclopedia of Comparative Law*. Dl. XVI, Tübingen 1973), 18-19 en voor wat de Lage Landen betreft: 45-48 en 669.

Willem van der Tanerijen, in de tweede helft van de vijftiende eeuw achtereenvolgens raadsheer in de souvereine Raad van Brabant te Brussel en in de Grote Raad van Mechelen, was van oordeel dat "die remedie van appellaciën" was ingevoerd om "die boosheyt ende quaetheyt ende oic die impericie ende slechticheyt van den richters" die de vonnissen in eerste instantie wezen, te corrigeren.[3] Jegens de subalterne rechters der schepenbanken dier dagen wel zeker een weinig vlijende uitlating. Philips Wielant, een tijdgenoot van Van der Tanerijen, raadsheer in achtereenvolgens de Raad van Vlaanderen en de Grote Raad van Mechelen, maakte in dezen eveneens gewag van de "iniquiteyt ende impericie" van de subalterne rechters, maar hij voegde daar wijselijk wel aan toe: "al vallet somwijlen, dat die lest wijst, niet best en wijst".[4]

Het rechtsmiddel van hoger beroep, dat zijn wortels heeft in de rechtspraktijk van het Romeinse Principaat en dat sedert de twaalfde eeuw onderdeel uitmaakte van het bij de kerkelijke gerechten alom in West-Europa in zwang zijnde systeem van romano–canoniek procesrecht, is mede naar Frans voorbeeld in de seculiere rechtspraktijk der Lage Landen allereerst overgenomen in Vlaanderen.[5] Vervolgens werd het middel vanaf omstreeks 1450 met name door de Bourgondisch-Habsburgse landsheren dankbaar gebruikt om in het kader van hun centralisatiestreven in de allengs onder hun zeggenschap geraakte "Nederlandse" gewesten het gerechtelijk bestel te uniformeren en naar hun hand te zetten.

In het navolgende moge in beknopt bestek enige facetten van het hoger beroep-fenomeen worden voorgelegd, zoals dat gedurende de zestiende, de zeventiende en achttiende eeuw vorm kreeg in rechtsoptekeningen en in de rechtspraktijk van de toen tweeherige stad Maastricht. De beschouwing kan aangemerkt worden als een bundeling van bevindingen op het stuk van appel, zoals verkregen in het kader van een op inventarisatie, nadere ontsluiting en bestudering van de Maastrichtse oud-

---

[3] W. van der Tanerijen, *Boec van der loopender practijken der Raidtcameren van Brabant* (ed., Eg. I. Strubbe,Brussel 1952), Dl. III, cap. 5 (Deel II, 227).

[4] Ph.Wielant, *Practyke Civile* (heruitgave verzorgd door Eg.I.Strubbe, Amsterdam 1968), Titel IX, cap.XVI, 4.

[5] Zie voor hoger beroep gedurende de middeleeuwen in kerkelijke rechtskringen: W.M.Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts*. Band II (Wien – München 1955), 315-316; P. Fournier, *Les officialités au moyen âge* (Paris 1880), 213-225. Voor hoger beroep in Vlaanderen: J.Monballyu, Het beroep tegen de vonnissen van de lagere rechtbanken bij de Raad van Vlaanderen 1450-1550 (in: *Derde colloquium van Nederlandse en Belgische rechtshistorici*, Amsterdam 1979), 1-40; dezelfde, ' Van appellatiën ende reformatiën' : de ontwikkeling van het hoger beroep bij de Audiëntie, de 'Camere van den Rade' en de Raad van Vlaanderen (ca. 1370-ca. 1550). Bijdrage tot de ontstaansgeschiedenis

gerechtelijke archieven toegesneden onderzoeksproject, dat in samenwerking tussen de gemeentelijke archiefdienst van Maastricht en de onderhavige leerstoel aan deze Universiteit nu gedurende enkele jaren lopende is.

Allereerst zal in het kort aandacht geschonken worden aan de gerechtelijke colleges te Maastricht die sedert het midden van de zestiende eeuw belast waren met rechtspraak in hoger beroep van vonnissen, die in en rondom de stad door subalterne rechters in eerste instantie gewezen waren. Aangeduid wordt op basis van welke instructies, reglementen, resoluties of besluiten de rechtsbedeling in appel diende te geschieden. Aan de hand van enkele belangrijke rechtsoptekeningen en bevindingen bij de bestudering van de tot dusverre ontsloten procesdossiers zullen vervolgens de hoofdlijnen van de procesgang in hoger beroep geschetst worden. In dezen verdienen hier meer in het bijzonder aandacht de zich dikwijls in procesdossiers bevindende 'motiva sententiae'. Verder moge met een enkel woord nog iets gezegd worden over toepassing van het costumiere en/of van het gemene geleerde recht bij de rechtsbedeling ter stede. Ook wordt van deze gelegenheid graag gebruik gemaakt om de voortzetting en intensivering van het onderzoeksproject te bepleiten.

Appelinstanties en instructies

Vanouds was Maastricht een tweeherige stad. Sedert het begin van de dertiende eeuw stonden ter stede de prinsbisschop van Luik en de hertog van Brabant gezamenlijk over aangelegenheden van wetgeving en bestuur. Het terrein van rechtspraak daarentegen was in beginsel verdeeld, in die zin dat elk der beide stadsheren de jurisdictie uitoefende over eigen onderdanen. Onderhorigen van de Luikse prinsbisschop konden gedaagd worden voor diens schout en schepenen van het zogeheten Luiks hooggerecht; die van de Brabantse hertog voor schout en schepen van het Brabants hooggerecht.[6] Bestond de gedaagde partij uit meer

---

van het hoger beroep in de Nederlanden (in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis,* dl. 61, 1993), 237-275.

[6] Vgl. R.Feenstra, Het stadrecht van Maastricht van 1220 (in: *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht.* Deel XI, no. 3,Utrecht 1958), 519-534; G.W.A.Panhuysen, *Studiën over Maastricht in de dertiende eeuw* (Maastricht 1933); M.A. van der Eerden-Vonk en Th.J. van Rensch, *Raadsverdragen van Maastricht 1367-1428* ('s-Gravenhage 1992), VIII-XII met verwijzing naar literatuur.

personen, die deels onderdanen waren van de prinsbisschop en deels van de hertog, dan diende geprocedeerd te worden ten overstaan van de gezamenlijke schepenen van beide hooggerechten ("coram utroque collegio").

Omstreeks het begin van de vijftiende eeuw werd de lage jurisdictie onttrokken aan de beide hooggerechten en toevertrouwd aan de twee stedelijke burgemeesters en acht gezworen raden. Gezamenlijk oordeelden deze vertegenwoordigers van de burgerij, die voor de helft van Luikse en voor de andere helft van Brabantse zijde werden aangesteld, over zaken van lage justitie, ongeacht of de gedaagde partij onderhorig was aan de prinsbisschop dan wel aan de hertog. Vandaar dat er gesproken werd over een "indivies" laaggerecht.[7]

In moeilijke gerechtelijke kwesties werd vanuit Maastricht "ter leeringe" of "te hoofde" gegaan naar de schepenstoelen van Luik en Aken. In de vijftiende eeuw evenwel, toen ook de Maastrichtse rechtspraktijk geconfronteerd werd met het appelfenomeen, werd zowel voor hoger beroep tegen vonnissen der beide hooggerechten als tegen die van het indivieze laaggerecht alsook voor hoofdvaart naar Aken getogen en vandaar naar het Rijkskamergerecht te Wetzlar, zo wordt althans tot dusverre, op basis overigens van nog schaarse gegevens, in de literatuur aangenomen.[8]

In het tweede kwart van de zestiende eeuw kwam hierin verandering. Op de Rijksdag van Augsburg in 1530 werd door Karel V de rechtsgang van Maastricht naar de rijksgerechten te Aken en Wetzlar afgesneden. In het vervolg zou van vonnissen der Maastrichtse gerechten uitsluitend geappelleerd mogen worden bij de kanselier en raden van de Raad van Brabant te Brussel. Te Maastricht stuitte deze ingrijpende wijziging in de rechtsgang op ernstige weerstand, met als gevolg dat in 1532 de gewraakte maatregel weer ongedaan gemaakt werd. Besloten werd voor Maastricht geheel eigen appelinstanties in het leven te roepen, hetgeen na langdurige onderhandelingen ertoe leidde dat sedert omstreeks het midden van de zestiende eeuw jaarlijks - en later tweejaarlijks - door elk der beide stadsheren twee zogeheten

---

[7] Vgl. L.Crahay, *Coutumes de la ville de Maestricht* (Brussel 1876), X; P.L. Nève, *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden* (Maaslandse Monografieën, dl. 14, Assen 1972), 421.

[8] Vgl. G.D.Franquinet, Les appèls à la cour d'Aix-la-Chapelle (in:*Publications de la société historique et archéologique dans le (duché de) Limbourg*, 9, 1872), 303; W. Schwabe, Der Aachener Oberhof (in: *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins*, 48/49, 1926-1927), 82; P.L. Nève, *Rijkskamergerecht*, 416; dezelfde, 'Appellation, so für dem Urteil beschicht'; Maastricht tussen Brabant en het Rijkskamergerecht (in: *Consilium Magnum*, Brussel 1977), 353-369; Th.J. van Rensch, De rechtspraak van de Commissarissen-Déciseurs te Maastricht (in: B.C.M. Jacobs en P.L. Nève, eds., *Hoven en Banken in Noord en Zuid*. Brabantse Rechtshistorische Reeks,7, Assen 1994), 46.

commissarissen-déciseurs naar de stad gezonden werden, die onder meer in hoogste instantie in appel zouden oordelen over vonnissen die door Maastrichtse gerechten gewezen waren. Van de vonnissen van het Luiks hooggerecht kon geappelleerd worden naar de beide commissarissen-déciseurs die door de Luikse prinsbisschop gezonden werden; van vonnissen van het Brabants hooggerecht naar de beide commissarissen-déciseurs die door de Brabantse hertog -en na 1632 door de Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden- naar Maastricht werden afgevaardigd. Van vonnissen van het laaggerecht of van uitspraken die in eerste instantie door de schepenen van beide hooggerechten tezamen waren gewezen, stond hoger beroep open op de vier gezamenlijke commissarissen-déciseurs.[9] Daarnaast zijn er goede aanwijzingen dat er met name ook op de Brabants/Staatse commissarissen-déciseurs geappelleerd werd van gerechtelijke uitspraken van de schepenbank van de Vroenhof, van vonnissen die gewezen waren door schepenen van de elf banken, die vanouds gelieerd waren aan het Maastrichtse kapittel van St.-Servaas, alsmede van sententies van schepenbanken in de zogeheten dorpen van redemptie, hoewel inzake de souvereiniteit over die dorpen en het recht om in hoger beroep te oordelen over vonnissen die aldaar gewezen waren in de tweede helft van de zeventiende eeuw en in de loop van de achttiende eeuw veelvuldig werd gestreden tussen de Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden enerzijds en de souvereine Raad van Brabant te Brussel anderzijds.[10]

Aan de inrichting van het hoger beroep te Maastricht, zoals dat sedert omstreeks het midden van de zestiende eeuw vorm kreeg, lag een in 1545 tussen de beide stadsheren bereikt akkoord ten gronde. In 1547 werd het akkoord afgekondigd en gepubliceerd onder de titel "Forme ende Instructie van Appellatie".[11] In het daarop volgende jaar werd een en ander nader uitgewerkt en neergelegd in een "Instructie

---

[9] Zie in dezen: L.J. Suringar, *Bijdrage tot de kennis van de regeeeringsvorm van Maastricht en zijn ressort, meer bijzonder gedurende het tijdvak 1632-1794* (Leiden 1873),79-85; L. Crahay, *Coutumes.....Maestricht,* XCII ; Th.J. van Rensch, *Rechtspraak .....Commissariss-Déciseurs,* 46-49 en de aldaar in het notenapparaat genoemde literatuur.

[10] Zie:Th.J. van Rensch, *Rechtspraak.....Commissarissen-Déciseurs,*51-59. Voor een competentieconflict tussen de Raad van Brabant te Brussel enerzijds en de Staats/Brabantse commissarissen-déciseurs en de Staten-Generaal anderzijds: A.Fl.Gehlen, Een casus inzake grondroering. Joseph Paismay contra de heer van Argenteau. Een Maasschipper in hoger beroep (1700) (in: A.M.J.A. Berkvens, e.a., eds.,"*Flittich erforscht und gecolligeert...". Opstellen over Limburgs rechtsgeschiedenis* . Maastricht 1995), 9-21.

voor die commissarissen", waarin voorschriften werden gegeven over de wijze waarop de commissarissen-instructeurs, die de dagelijkse gang van zaken op het stuk van appellaties behartigden, de appelzaken dienden te instrueren. [12] Een meer uitvoerige regeling aangaande appellen bevat eveneens een Reces der commissarissen-déciseurs van 11 september 1615, gevolgd door ad hoc-beslissingen uit de jaren 1618, 1622 en 1654.[13] Bij de inrichting in 1665 van het zogenoemde "Recueil der Recessen", waarin de toenmalige Maastrichtse rechtsoptekeningen als het ware werden "gecodificeerd", werd in Capittel XXV een twaalftal artikelen "in materie van appellatiën" opgenomen.[14] Nadien werden tegen het einde van de zeventiende eeuw en in de achttiende eeuw nog wettelijke maatregelen getroffen, die met name ten doel hadden de Maastrichtse rechters, die in eerste instantie geoordeeld hadden, te verplichten in geval tegen een vonnis beroep werd aangetekend, achteraf het vonnis dat in eerste instantie gewezen was alsnog te motiveren, zulks ten behoeve van de commissarissen-déciseurs.[15] Daarover zo dadelijk ietwat meer.

Procesgang in hoger beroep

Als gezegd, werden gelijktijdig door elk der beide Maastrichtse stadsheren jaarlijks - en sedert omstreeks 1632 tweejaarlijks- twee commissarissen-déciseurs naar Maastricht gezonden ter behandeling van onder meer de appellen tegen vonnissen

---

[11] De "Forme ende Instructie van Appellatie" van 1545, gepubliceerd op 16 december 1547, is afgedrukt in: *Recueil der Recessen wegens beyde genaedige heeren ende princen, alhier geëmaneert in den jaere 1665* (Maestricht 1719), 205-213.

[12] De "Instructie voor die commissarissen" van 1548 in: *Recueil der Recessen*, 215-222.

[13] Voor het Reces van 11 sept. 1615: GAM (Gemeente-archief Maastricht), Archief Luikse en Brabantse Commissarissen-Déciseurs, inv. nr. 6, "Register der Ordonnantie des nieuwen Regiments van beyde genaedigde Heeren ende Princen deser Stadt Maestricht,begonnen 1580 met de verdere Ordonnantiën en Recessen van tydt tot tydt gevolght. Herbonden Ao. 1714", fol. 158r-159v. Voor de beslissingen uit de jaren 1618, 1622 en 1654: het zelfde Register: Reces van 31 aug. 1618 ad 6, fol. 171r; Reces van het jaar 1622 ad VII, fol. 183r; Reces van 24 juli 1654 ad 20, fol. 245r en ad 25-27,fol. 246v-247r.

[14] *Recueil der Recessen*, 105-108.

[15] In dezen zijn van belang:
- Art. XIV in het Reces van 24 aug. 1682 (in: *Recueil der Recessen,* 183);
- Resoluties van 29 sept. 1762, 24 sept. 1764, 7 okt. 1772 en 18 aug. 1788.

(GAM., Archief Luikse en Brabantse Commissarissen-Déciseurs, inv. nr. 7, "Vervolg van het Register der Recessen, Resolutiën en Ordonnantiën van de Ed. Mog. HH. Commissarissen-Déciseurs van beyde genadige Heeren Princen deeser Stadt Maestricht. Begonnen Anno MDCCLX").

van het indivieze laaggerecht, van de beide hooggerechten en van nog enkele andere gerechtelijke colleges. Doorgaans verschenen de vier afgevaardigden ter stede in de maand juli. In verband daarmee was bepaald dat slechts vonnissen die uiterlijk in de maand april van enig jaar waarin de commissarissen-déciseurs in de stad zouden verschijnen gewezen waren, voor behandeling in appel in het desbetreffende jaar in aanmerking kwamen. Vóór uiterlijk 25 juni zouden de bedoelde appellen op de rol van instructie in staat van wijzen gebracht moeten zijn, zodat de commissarissen-déciseurs daarover na hun aankomst onverwijld konden oordelen. Bleven appellanten in dezen in gebreke, dan werden zij in hun beroep niet ontvankelijk verklaard en werd prompt tot executie van het vonnis, dat in eerste instantie gewezen was, overgegaan.[16]

Appel tegen een gewezen vonnis kon terstond ("illico") na de uitspraak viva voce geschieden door de partij die zich door het vonnis benadeeld achtte. Meestal werd er te Maastricht echter niet mondeling geappelleerd, doch schriftelijk. Naar laat-romeinsrechtelijk en ook Frans voorbeeld had ook te Maastricht appel schorsende werking. Zolang in appel niet was beslist, kon het in eerste instantie gewezen vonnis in beginsel niet ten uitvoer gelegd worden.[17]

Voorgeschreven was dat binnen tien dagen na de uitspraak van de "lagere" rechter het appel ingesteld moest worden.[18] In de praktijk vond het schriftelijk appel dan plaats door betekening van een door een notaris opgemaakte akte van appellatie ter griffie van het gerecht dat het vonnis gewezen had. Van vonnissen met een belang van minder dan twaalf (later zestien) goudgulden alsmede van tussenvonnissen die "ten definitiven reparabel" waren, was geen hoger beroep mogelijk.[19]

Een ingesteld appel diende verheven te worden bij de commissarissen-instructeurs. Van hen moesten appellanten binnen twintig dagen na de uitspraak zogeheten beschrijfbrieven zien te verkrijgen.[20] Daarin werd de rechters, die het

---

[16] Zie: art. I van de "Forme ende Instructie van Appellatie" van 1545 en art. 5, Cap. XXV, Recesssen van 1665 (in: *Recueil der Recessen*, resp. 208 en 106). In art. 6 van het in nt. 13 genoemde Reces van 31 aug. 1618 en in art. 25 van het in dezelfde nt. genoemde Reces van 24 juli 1654 was bepaald dat wanneer voor de aankomst der commissarissen-déciseurs de zaak niet in staat van wijzen was gebracht, de commissarissen – déciseurs ,op verzoek van de meest gerede partij, "ex iisdem actis" konden beslissen.

[17] Vgl. "Forme ende Instructie van Appellatie" van 1545, art. VI (in: *Recueil der Recessen*, 210).

[18] Vgl. "Forme ende Instructie van Appellatie" van 1545, art. IV (in: *Recueil der Recessen*, 209).

[19] Vgl. "Forme ende Instructie van Appellatie" van 1545, art. V (in: *Recueil der Recessen*, 210).

[20] Vgl. "Forme ende Instructie van Appellatie" van 1545, art.IV en "Instructie voor die commissarissen" van 1548, art. I (In: *Recueil der Recessen*, resp. 209 en 217).

vonnis gewezen hadden, opgedragen binnen acht dagen op een daartoe vastgestelde dag de processtukken alsmede het vonnis over te brengen naar de griffie der commissarissen-instructeurs. Door een gerechtsbode werd een en ander mede ter kennis gebracht van de wederpartij, opdat ook deze op de bepaalde dag kon compareren.[21]

Op de vastgestelde dag dienden de rechters, die het vonnis gewezen hadden, te verklaren of zij hun uitspraak staande wensten te houden ("sustineren"), waarna partijen gedurende acht dagen de mogelijkheid hadden de overgebrachte processtukken in te zien en daarvan kopieën te verzoeken.[22] Met inachtneming van een termijn van veertien dagen werd vervolgens de dag bepaald waarop met procederen in hoger beroep begonnen kon worden. Voor het geval dat de appellant op de vastgestelde dag niet verscheen of anderszins in gebreke bleef, was bepaald dat het appel alsdan vervallen was. De wederpartij was dan gerechtigd het vonnis ter executie te doen stellen. Bij non-comparitie van de geïntimeerde daarentegen diende deze binnen een termijn van acht dagen herdaagd te worden. Wanneer hij vervolgens ook aan deze hernieuwde dagvaarding geen gehoor gaf dan was hij verder verstoken van elk voordeel dat hij genoot uit het vonnis dat in eerste instantie gewezen was. De gerezen kosten in beide instanties kwamen voor zijn rekening.

Wanneer beide partijen op de dienende dag ter zitting verschenen, konden zij verklaren dat zij van de commissarissen-déciseurs een uitspraak in appel verwachtten, die louter gebaseerd was op de stukken welke in eerste instantie gewisseld waren. Deze verklaring werd dan in een akte opgenomen en door de commissarissen-déciseurs kon dan "ex iisdem actis" gevonnist worden. In geval een der partijen echter nieuwe feiten of aanvullende gegevens wilde inbrengen, dan konden die ter zitting, dan wel uiterlijk acht dagen daarna, schriftelijk ingediend worden met de bijbehorende bescheiden. Aan de wederpartij werden vervolgens kopieën van een en ander overgegeven, waarna voor deze de mogelijkheid bestond om binnen veertien dagen ook van haar kant nieuwe feiten en/of bewijzen te berde te brengen.[23] De procesgang voltrok zich dan verder al naar gelang de aard van het over en weer aangevoerde. Nu eens werd volstaan met het uitwisselen van conclusies van grieven, antwoord, repliek en dupliek; in andere gevallen werd groot

---

[21] Vgl. "Instructie voor die commissarissen" van 1548, artt. I en II (in: *Recueil der Recessen*, 217-218).
[22] Vgl. "Instructie voor die commissarissen" van 1548, art. III (in: *Recueil der Recessen*, 218) alsook art. I van het in nt. 13 genoemde Reces van 11 sept. 1615.

belang toegekend aan het opnieuw onderzoeken van feiten, hetgeen meebracht dat de procedure ten principale doorkruist werd door een dikwijls omstandige bewijsprocedure, compleet met "reprochen" en "salvatiën", waarin achtereenvolgens de stellingen van partijen over en weer betwist en verdedigd werden.

Niet zelden werden in de beginfase van de procedure in hoger beroep excepties opgeworpen. Zo werd van de kant van de geïntimeerde partij, voorafgaand aan het verweer ten principale, dikwijls gesteld dat de door de appellant geadieerde appelrechter niet bevoegd zou zijn over de aangebrachte zaak te oordelen. Het fenomeen van de tweeherigheid van de stad, de concurrentie tussen enerzijds wereldlijke en anderzijds kerkelijke gerechten, souvereiniteitskwesties betreffende de in de nabijheid van de stad gelegen banken van St.-Servaas en dorpen van redemptie waren belangrijke factoren die bevorderend werkten op het ontstaan van competentieconflicten, waarin menige aangespannen appelprocedure dan ook verzandde.

Om de procesgang deugdelijk te doen verlopen en de voortgang van de appelprocedure te bevorderen, dienden de commissarissen-instructeurs wekelijks op iedere maandag -en sedert 1622 op iedere maandag én donderdag- zitting te houden, zulks vanaf acht uur in de morgen. Absentie kon leiden tot bestraffing met een geldboete.[24] Van al hetgeen op de zittingen geconstateerd werd aan feiten, omissies etc. moest nauwgezet aantekening gehouden worden in een "Register ofte Rollebouck", dat na aankomst der commissarissen-déciseurs overgelegd zou worden, mede ook om tezamen met de schouten en schepenen van de beide hooggerechten en de burgemeesters en gezworen raden van het laaggerecht te bezien welke gerechtelijke boeten verbeurd waren.[25] Voor het rechtshistorisch onderzoek zijn naast de procesdossiers en de vonnisboeken deze rolregisters van groot belang, zo moge duidelijk zijn.

---

[23] Vgl. "Instructie voor die commissarissen" van 1548, art. III (in: *Recueil der Recessen*, 218-221).
[24] Zie art. VIII van het in nt. 13 genoemde Reces van 11 sept. 1615 en art.VII van het in dezelfde nt. genoemde Reces van het jaar 1622.
[25] Vgl de artt. III, IX en X van het in nt. 13 genoemde Reces van 11 sept. 1615.

Motivering van vonnissen en het toepasselijke recht

Opvallend in de Maastrichtse gerechtelijke appeldossiers is de aanwezigheid van stukken, die als "motiva sententiae" betiteld werden. Zij bevatten de beweegredenen waarop het in eerste instantie gewezen vonnis steunde. Het verschijnsel is opmerkelijk, omdat in de literatuur alom wordt betoogd dat in de late middeleeuwen en tijdens het Ancien Régime motivering van vonnissen zeker niet gebruikelijk was.[26] In diens "Practyke Civile" leerde de hiervoor reeds genoemde Philips Wielant niet alleen dat de rechter niet gehouden was in zijn vonnis "de cause oft redene" tot uitdrukking te brengen, maar zelfs dat het niet van wijsheid getuigde, wanneer hij zijn vonnis zou motiveren. Een rechter die daarover anders dacht, moest "voor sot" gehouden worden, zo meende de Vlaamse rechtsgeleerde.[27] Motivering van vonnissen zou immers aanleiding geven tot het opwerpen van nieuwe bedenkingen, waaruit dan weer nieuwe twisten voortvloeiden. Dat subalterne rechters in geval van hoger beroep wél verplicht waren hun beweegredenen mede te delen aan de appelrechter, zoals Wielant verder leerde, wordt in de rechtshistorische literatuur als uitzonderlijk aangemerkt.[28] Vandaar dat de Maastrichtse praktijk in dezen hier zeker ter sprake gebracht moet worden.

Een eerste rechtsoptekening op dit punt vormde te Maastricht artikel XIV van een besluit der commissarissen-déciseurs van 28 augustus 1682. Daarin werd bepaald dat de stedelijke rechters verplicht waren, zodra er van een vonnis geappelleerd werd, de redenen en motieven waarop de uitspraak gebaseerd was, in het kort op schrift te stellen en in gesloten vorm bij de processtukken te voegen.[29] Of dit voorschrift in de praktijk steeds nauwgezet gevolgd werd, mag betwijfeld worden. Niet alleen immers ontbreken in de voorhanden appeldossiers de "motiva sententiae" wel eens, maar tot diep in de achttiende eeuw werden door de successieve commissarissen-déciseurs ook regelmatig resoluties genomen met het doel de

---

[26] Zie: J.Gilissen, *Historische inleiding tot het recht* (Antwerpen 1981), 391-392; J.Ph. De Monté ver Loren , *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (6de druk, bewerkt door J.E.Spruit, Deventer 1982), 252; Ph.Godding, Jurisprudence et motivation des sentences, du moyen âge à la fin du 18e siècle (in: *Miscellanea Consilii Magni, ter gelegenheid van twintig jaar Werkgroep Grote Raad van Mechelen*, (Amsterdan 1980), 121-152; C.L.Verkerk, Onderzoek naar de motivering in rechte bij de Grote Raad van Mechelen in de zestiende eeuw (in: *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud- vaderlandsche recht*. Deel XIV, 1975), 295-354.

[27] Ph. Wielant, *Practyke Civil*, Titel IX, cap. VI, 1-3.

[28] Aldus: J.Gilissen, *Historische inleiding tot het recht*, 392.

[29] Zie: *Recueil der Recessen*, 183.

motiveringsplicht in geval van appel opnieuw aan te scherpen. Onder meer werd bepaald, dat binnen uiterlijk veertien dagen na insinuatie der beschrijfbrieven, de motieven van het vonnis waartegen geappelleerd werd door de desbetreffende rechters beknopt samengevat ("geresumeert") en na voorlezing goedgekeurd ("geapprobeert") zouden moeten zijn. De gerechtsgriffier diende zorg te dragen voor ondertekening.[30] De presidenten der gerechtelijke colleges moesten letten op nauwgezette nakoming van een en ander en de griffiers behoorden erop toe te zien dat er met betrekking tot de datum waarop de voorlezing van de op schrift gestelde motivering was geschied, geen ante-datering plaatsvond. In geval binnen de voorgeschreven tijd de motivering niet geredigeerd en goedgekeurd was, dan zou degene die met de redactie belast was in dezen niets mogen declareren en geen voordeel mogen trekken uit de verschuldigde sportulen, zo was bepaald.[31] Uit een onderzoek in de appelprocedures die in Maastricht in die dagen behandeld werden door de gezamenlijk vier commissarissen-déciseurs is gebleken dat in ieder geval sedert 1682 in verreweg de meeste gevallen waarin geappelleerd werd met de processtukken uit de eerste instantie ook de "motiva sententiae" werden overgelegd.

Het eerder genoemde Reces uit het jaar 1682 bepaalde expliciet dat de motieven in gesloten vorm bij de processtukken gevoegd moesten worden, zulks ten behoeve van de commissarissen-déciseurs, die aldus op de hoogte gebracht werden van hetgeen de rechters in eerste instantie bewogen had tot de uitspraak waartegen appel was aangetekend. Waarschijnlijk was het te Maastricht tot omstreeks het midden van de achttiende eeuw gebruikelijk dat de "motiva sententiae" uitsluitend ter kennis gebracht werden van de commissarissen-déciseurs.[32] De procespartijen zelf bleven verstoken van de aan het vonnis ten gronde liggende beweegredenen.

Tegen het einde van de achttiende eeuw was de praktijk in dezen echter waarschijnlijk anders. In een resolutie van 18 augustus 1788 bepaalden de commissarissen-déciseurs althans uitdrukkelijk,dat het nuttig en heilzaam zou zijn als na pronuntiatie van het vonnis en het redigeren van de "motiva sententiae" deze aan partijen ter beschikking gesteld zouden worden. Daarmee kon niet alleen bereikt

---

[30] Vgl.: Resolutie van de commissarissen-déciseurs van 29 sept. 1762 (GAM., Archief Luikse en Brabantse Commissarissen-Déciseurs, inv. nr. 7, fol. 19v).

[31] Vgl. Resolutie van de commissarissen-déciseurs van 24 sept. 1764 (GAM., Archief Luikse en Brabantse Commissarissen-Déciseurs, inv. nr. 7, fol. 23r-23v).

[32] Vgl. de zaak Joan Baptist van de Waard contra Joannes Hennus. In een memorie van antwoord van 11 nov. 1751 is betoogd: "aangesien dese motiven secundum stylum curiae aan partijen litiganten

worden dat de partij die in eerste instantie in het ongelijk gesteld was wellicht van hoger beroep zou afzien, doch eveneens dat de rechters, die in eerste instantie moesten oordelen, bij de vonniswijzing met meer voorzorg en oplettendheid te werk zouden gaan, aldus de redenering der commissarissen-déciseurs.[33]

Van groot belang in het kader van de rechtsbedeling en bij het motiveren van vonnissen was vanzelfsprekend de vraag aangaande het recht dat door de Maastrichtse rechters toegepast moest worden. Met een beroep op hetgeen daarover was bepaald in artikel VIII van de eerder genoemde "Forme ende Instructie van Appellatie" betoogde de rechtsgeleerde Charles de Méan, burgemeester te Luik, raadsman van de prinsbisschop aldaar en van 1639 - 1670 optredend als commissaris-déciseur van Luikse zijde te Maastricht, dat in zaken die te Maastricht in appel ter beslissing voorlagen de privileges, het Rijksrecht en hetgeen altijd ter stede gebruikelijk was geweest, in acht genomen en gevolgd moesten worden.[34] Met dat Rijksrecht werd dan sedert het einde van de vijftiende eeuw het gemene geleerde recht bedoeld zoals dat in het Heilige Roomse Rijk door keizer Maximiliaan op onder meer de Rijksdag van Worms in 1495 tot "droit impérial commun" was gedecreteerd, aldus ten minste Crahay in een van zijn beschouwingen over het Maastrichtse recht.[35] Dit Rijks- of gemene recht vormde de wettelijke grondslag voor gerechtelijke uitspraken in de stad Maastricht, tenzij anders voorzien was door het aldaar al dan niet op schrift gestelde gewoonterecht. Wanneer de Maastrichtse rechters zich derhalve geplaatst zagen voor rechtsvragen, die op basis van het stedelijk costumiere recht niet beantwoord konden worden, omdat locale rechtsoptekeningen in dezen ontbraken dan wel leemten of onduidelijkheden vertoonden, dan moest ter verkrijging van een oordeel te rade gegaan worden bij het gemene recht. De tot dusverre ontsloten en bestudeerde Maastrichtse procesdossiers getuigen veelvuldig van deze aangeduide volgorde met betrekking tot het toepasselijke recht, zoals met

---

nimmermeer gecommuniceerd worden" (GAM., Archief Luikse commissarissen-déciseurs, procesdossier voorl. nr. 17).

[33] Resolutie van 18 aug. 1788 (GAM., Archief Luikse en Brabantse Commissarissen-Déciseurs, inv. nr. 7, fol. 63v-64r). Op vrijdag 2 jan. 1789 werd de resolutie goedgekeurd door de Staten-Generaal (zie: fol. 63v).

[34] "Regula....haec est: ut in causis appellationum decidendis observent, teneant et sequantur privilegia et usus juris Imperii et sicut in urbe Trajectensi semper fuit usitatum". En verder: "Jus igitur Imperii, seu commune, Lex est judiciorum in urbe Trajectensi nisi aliter vel jure ibi scripto aut non scripto cautum sit" (Ch. de Méan, *Ad jus civile Leodiensium observationum et rerum judicatarum;* Pars tertia, Tractatus V: *de jure urbis Mosae-Trajectensis reducto ad principia juris communis;* zie: Observatio 341 ad 4 en 5 in de door M.G. de Louvrex verzorgde uitgave, Luik 1740-1741, 214).

[35] L.Crahay, *Coutumes.....Maestricht*, XX.

name blijkt uit de zich in de dossiers bevindende processuele conclusies van partijen, rechtsgeleerde adviezen die in de procedures werden overgelegd, en ook uit de "motiva sententiae". Daarnaast blijkt echter ook dat bij het ontbreken van gewoonterechtelijke rechtsoptekeningen weliswaar door partijen of hun advocaten en door rechtsgeleerde adviseurs gerefereerd werd aan regelingen, voorschriften en rechtsgeleerde literatuur betreffende het gemene geleerde recht, doch dat vervolgens bij de besluitvorming voorbijgegaan werd aan hetgeen op het desbetreffende rechtsgebied in het gemene recht geleerd werd.[36] De Maastrichtse rechters opteerden in zulke gevallen dan voor hetgeen zij billijk, redelijk of wenselijk achtten.[37]

Ontsluiting van de Maastrichtse gerechtelijke archieven

In het verlengde van het voorgaande moge hier in het kort met een enkel woord nog iets gezegd worden over de ontsluiting van de Maastrichtse gerechtelijke archieven.

In 1884 werden de Maastrichtse gerechtelijke archieven, afkomstig van de in 1795 door het Franse Bewind gesupprimeerde gerechten, overgebracht van de zolders van de Maastrichtse Rechtbank op de Minderbroedersberg aan de Tongersestraat naar het toen een drietal jaren tevoren ingerichte Rijksarchief in Limburg aan de Sint Pieterstraat.[38] In de bijna honderd jaren dat de Maastrichtse gerechtelijke archieven aldaar berustten, is de Dienst zelfs aan een eerste inventarisatie van dit in vele opzichten belangwekkende archieffonds niet toegekomen. De grote omvang van het materiaal, gebrek aan voldoende personeel, prioriteiten die gesteld moesten worden in verband met de talrijke te inventariseren archivalia die naar het Rijksarchief in de

---

[36] Aldus bij voorbeeld in de zaak van graaf Jan van Horne versus baron Maximiliaen de Merode,heer van Petersheim en Stein. De zaak diende in Maastricht in de jaren 1649-1652 voor het indivies laaggerecht en in hoger beroep voor de gezamenlijk commissarissen-déciseurs van beide stadsheren (GAM., Gerechtelijke archieven der commissarissen-déciseurs van beide heren, voorlopig nr. CDBH. 53 A – B). De casus is meer uitvoerig belicht in een bijdrage van schrijver dezes, te verschijnen in het najaar 1998.

[37] Vergelijk in dezen: C.H. van Rhee, *Litigation and Legislation. Civil Procedure in First Instance in the Great Council for the Netherlands in Malines (1522-1559),*(Brussels 1997),196-199.

[38] Vgl. G.W.A. Panhuysen, Overzicht van de Archivalische Bronnen voor de Geschiedenis van Limburg, bewaard in het Rijksarchief in Limburg te Maastricht (in: E.C.M. Batta e.a.,eds., *Limburg's Verleden*, II, Maastricht 1968), 709; en: Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven, 's-Gravenhage 1884, 80-83.

loop der jaren werden overgebracht, vormden belangrijke factoren die een inventarisatie -laat staan een verdere ontsluiting- in de weg gestaan zullen hebben.

In februari 1983 werden de oud-gerechtelijke Maastrichtse archieven overgebracht van het Rijksarchief naar de gemeentelijk archiefdienst van Maastricht. De overeenkomst van inbewaargeving bevatte onder meer bepalingen over het toegankelijk maken. Op basis van die overeenkomst is gedurende een aantal jaren met name gewerkt aan de ontsluiting van de procesdossiers van het indivieze laaggerecht, doch omstreeks 1990 dreigde door nieuwe prioriteiten die bij de gemeentelijke archiefdienst aangelegd werden de inventarisatie van het oud-rechterlijk archief in de verdrukking te geraken.

Op basis van samenwerking tussen de door het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap aan deze Universiteit ingerichte bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de "Limburgse" territoria enerzijds en de gemeentelijke archiefdienst Maastricht anderzijds kon vervolgens evenwel een inventarisatie- en onderzoeksproject gelanceerd worden. De in 1983 gesloten overeenkomst van inbewaargeving werd daarmee nieuw leven ingeblazen. Hoewel het projectprogramma tot dusverre eerst en vooral gericht is geweest op de archieven van de gerechtelijke colleges die te Maastricht in zaken van hoger beroep oordeelden, is de opzet van het programma uitgebreider. Het streven is om op langere termijn te komen tot een inventarisatie, nadere ontsluiting en diepere bestudering van het gehele Maastrichtse oud-rechterlijk archief, dat overigens een niet te onderschatten omvang kent, die ruwweg getaxeerd kan worden op circa 400 strekkende meter.[39] De meeste der zich daarin bevindende procesdossiers zijn nog onaangeroerd opgeborgen in linnen proceszakken uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw.

De resultaten die door het samenwerkingsverband in een zestal jaren nu in het kader van het inventarisatie- en onderzoeksproject bereikt werden, zijn -hoewel nog bescheiden- toch verheugend te noemen. Na basiscolleges paleografie en capita selecta op het stuk van oud-civiel procesrecht gevolgd te hebben, werd door een aantal deelnemers aan het door de Universiteit gepropageerde onderwijs voor senioren het zeventiende- en achttiende-eeuwse archief van het hoger beroep-college der Luikse commissarissen-déciseurs geïnventariseerd. Een inventaris, die

[39] Vgl. *Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland. De archieven in Limburg* , Dl. XIII (Alphen aan den Rijn 1986), 159.

nog een voorlopig karakter draagt, kon samengesteld worden. Alle in dezen voorhanden procesdossiers, die in eerste instantie en daarna in hoger beroep werden aangelegd, zijn in kaart gebracht, onderzocht en beschreven. In werkgroepverband werd zowel aan de formeelrechtelijke als aan de materieelrechtelijke aspecten van de gevoerde procedures aandacht geschonken. De belangrijkste bevindingen konden ook ingebracht worden in het keuzeblok "Limburgse" rechtsgeschiedenis voor reguliere studenten aan deze Universiteit. In gevorderde staat van wording is verder een inventaris van de dossiers der appelprocedures die tijdens het Ancien Régime gevoerd werden voor het hoger beroep-college van de gezamenlijk commissarissen-déciseurs.

Door het onderzoek dat tot dusverre in dezen heeft plaatsgevonden is alleszins aangetoond dat hoge prioriteit verleend dient te worden aan het onderhavige inventarisatie- en onderzoeksproject. Voor het eerst is er als gevolg van de geëntameerde ontsluiting der oud-gerechtelijke archieven van de stad Maastricht ten minste enig zicht verkregen op bij voorbeeld de procesgang in civiele zaken bij zowel de rechterlijke colleges die in eerste instantie oordeelden als bij de appelgerechten der commissarissen-déciseurs. Elke ontsloten procedure verschaft de onderzoeker bovendien inzicht in een of meer facetten van het destijds ter stede vigerende privaatrecht, dat deels beheerst werd door gewoonterechtelijke opvattingen en locale rechtsoptekeningen, deels door de doctrine van het gemene geleerde recht. Wanneer straks ook overgegaan kan worden tot ontsluiting van de strafrechtelijke zaken die ter stede gediend hebben dan zal eveneens op het terrein van het Maastrichtse straf- en strafprocesrecht veel aan het licht komen dat tot dusverre onbekend is. Naast de grote betekenis van deze ontsluiting voor de beoefening van de stedelijke rechtsgeschiedenis is de inhoud der procesdossiers zeker van niet minder belang ter verkrijging van dieper inzicht in de alleszins rijke geschiedenis van de stad en de lotgevallen van haar bewoners door de eeuwen heen.

Tot besluit

Aan het slot van dit afscheidscollege is een woord van dank mijnerzijds zeker passend.

Het College van Bestuur van deze Universiteit en het Bestuur van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap ben ik ten zeerste dankbaar voor het mij door hen verleende voorrecht -nu bijna tien jaar geleden- als eerste te hebben mogen plaats nemen op de toen ingerichte bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria.

Niet minder erkentelijk ben ik de leden van het College van Toezicht op deze leerstoel. In en buiten vergadering mocht ik van hen steeds weer blijken van welgemeende belangstelling met betrekking tot de activiteiten rondom de leerstoel ondervinden. Hun medeleven heb ik altijd als hoogst inspirerend ervaren. Dat zij steeds bovendien mijn alsmaar herhaalde opvatting over de noodzaak tot verwerving van een gewone leerstoel rechtsgeschiedenis aan onze Faculteit ondersteund hebben, is van groot belang geweest voor de uiteindelijke inrichting van die leerstoel.

Aan de Maastrichtse Faculteit der Rechtsgeleerdheid en met name aan de Vakgroep Metajuridica bewaar ik niet anders dan aangename herinneringen. Op hartelijke wijze ben ik in de gelederen ingelijfd. Zeer erkentelijk ben ik voor de collegialiteit, adviezen, steun en vriendschap die ik mocht ervaren. Bij uitstek waardevol was voor mij de samenwerking en vriendschap gedurende de voorbije tien jaar met Louis Berkvens. Niets was mij dan ook liever dan dat hij mij op de onderhavige leerstoel zou opvolgen. En zo geschiedde. Gezien jouw altijd degelijke studies op het stuk van de Limburgse rechtsgeschiedenis en jouw toewijding aan het rechtshistorisch onderwijs en onderzoek gedurende vele jaren nu, beste Louis, kan reeds nu gevoeglijk gezegd worden dat de beoefening van de rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria een voorspoedige toekomst tegemoet gaat. Mijn grote dank voor de steun en vriendschap die je mij hebt toegedragen.

Voor rechtshistorisch onderzoek mocht ik aangename gastvrijheid bij het Rijksarchief in Limburg en de gemeentelijke archiefdienst van Maastricht genieten, zo moge uit het voorgaande wel duidelijk geworden zijn. De successieve Rijks- en gemeente-archivarissen en hun medewerkers dank ik daarvoor hier oprecht.

Naar ik van ganser harte hoop, ben ik erin geslaagd bij de studenten aan deze Faculteit, die in hun curriculum opteerden voor het keuzeblok "Limburgse

Rechtsgeschiedenis", belangstelling te wekken voor de rechtshistorie in het algemeen en voor de Limburgse rechtsgeschiedenis in het bijzonder. Als zeer verheugend heb ik ervaren, dat er in het kader van het universitaire onderwijs voor senioren elk jaar weerom interesse bleek te bestaan voor colleges en werkgroepen betreffende Limburgs rechtsverleden. De ontsluiting van de Maastrichtse gerechtelijke archieven, waarover hiervóór gesproken werd, kon gerealiseerd worden met name dank zij de toegewijde speurzin en het enthousiasme van een selecte werkgroep van seniorcursisten.

Liefste Hanneke, Benita, Natasja, Barbara en Sjang. Zeer wel weet ik dat jullie het vele jaren lang hebben moeten stellen met een echtgenoot en vader, die beschouwd kon worden als een soort commissaris-déciseur, in die zin dat hij slechts zo nu en dan eens op het huiselijk toneel verscheen om te zien of er nog iets "geresumeerd", "geapprobeerd" of "gedeciseerd" moest worden. Met vreugde zullen jullie geconstateerd hebben, dat nu sedert enkele maanden het emeritaat van die commissaris-déciseur een feit is, wekelijks door hem eindelijk ook eens het gras gemaaid wordt.

U allen, geachte aanwezigen, dank ik hartelijk voor Uw aandacht.